

INŠTRUMENTÁLNA RACIONALITA A PROBLÉM MORÁLNEHO HODNOTENIA

PhDr. Lenka Bohunická, CSc.

Katedra filozofie a dejín filozofie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2
814 99 Bratislava, Slovenská republika
e-mail: lenka.bohunicka@uniba.sk

Abstract

Instrumental rationality and the problem of moral evaluation: In the text I present the problem of legitimacy of differentiated moral attitudes and valuations related to one and the same problem. Although the dominant instrumental rationality gives us clear-cut criteria of evaluation in various domains of human conduct, the author perceives its limits. The world of values, which we all create and share, makes us able to devise our own moral stances, to distinguish between that which is more valuable and that which is less valuable. Differentiated moral attitudes do not lead to the destruction of the ability to distinguish between good and evil.

Keywords

Rationality – Instrumental rationality – Values – Evaluation

Úvod

Rýchlo sa rozvíjajúce vedecké poznanie a spolu s ním vytváranie nových technologických postupov zasahujúcich takmer do všetkých oblastí ľudského života nútia každého triezvo uvažujúceho človeka rozmýšľať nielen o dobre, ktoré tieto procesy vnášajú do života ľudí, ale zároveň o možných rizikách. Dovoľte mi zamyslieť sa nad niektorými otázkami a problémami, ktoré sa mi vidia čoraz nástojčivejšie a ktoré vnímam ako určitý moment disharmónie medzi tým, aké možnosti ponúka vedecké poznanie pri riešení aktuálnych problémov, a morálnymi postojmi, ktoré k týmto možnostiam zaujímame.

Racionalita ako fenomén, ktorý umožňuje poznanie sveta a porozumenie svetu, v ktorom žijeme, je jedným z atribútov ľudských schopností, motivuje a sprevádza poznávanie sveta, procesy tvorby, naše konanie, ale aj vzájomné vzťahy. Je kľúčovou charakteristikou ľudských bytostí.

Vo filozofickej reflexii racionalitu spájame s určitou danosťou či kvalitou človeka, akou je rozum. E. Višňovský si vo svojej štúdii *Racionalita ako normativita* kladie otázku, čo je to vlastne rozum. Je to substancia, funkcia či dispozícia? A odpovedá takto: „Racionalita je rozum v akcii. Napriek tomu, že my ľudia zrejme nemáme lepší nástroj na orientáciu a adaptáciu vo svete, ako je rozum – o ktorom však viacerí, napr. Schopenhauer, povedali, že jeho podstata nám uniká –, rozum sám je najvyššou autoritou len pre racionalistu a pre toho, kto v duchu osvietenstva v neho stále verí. Totiž v situácii, keď človek prestáva veriť v iné hodnoty a authority, je viera v rozum v zmysle spoliehania sa naň ako na poslednú inštanciu, ktorá nám ukáže cestu alebo vyrieši naše problémy, celkom racionálna“ (Višňovský 2005, 2).

Je teda racionalita objektívnou ľudskou kvalitou? Už Aristoteles charakterizoval človeka ako *animal rationale* a zdôrazňoval fakt racionality ako nástroja, inštrumentu, ktorý pri správnom používaní dáva možnosť ľuďom žiť „dobrý život“. Višňovský konštatuje, že v „uvažovaní o racionalite sa tradične kombinujú 3 predpoklady: 1. esencializmus, 2. univerzalizmus, 3. ahistorizmus. Teda racionalita ako racionalita musí byť objektívna, univerzálna, spoločná a jednotná u všetkých ľudí a skôr vrodená ako získaná. Racionalita sa nemôže len tak meniť podľa okolností a záujmov ľudí a v tom sa vidí záruka objektívnosti a pravdivosti poznania vôbec, ale aj správnosti a etickosti konania“ (Višňovský 2005, 3).

Avšak nielen Višňovský, ale aj mnohí iní autori sa usilujú vymedziť základné charakteristiky racionality. Slavkovský pri odpovedi na otázku, či je racionalita schopnosťou typickou pre každého človeka v rovnakej miere a či sa prejavuje rovnakým spôsobom, konštatuje, že „máme tendenciu nepovažovať všetky rozhodnutia druhých ľudí za rozumné a podobne hodnotíme aj spôsob, akým niekto zvláda svoj život z dlhodobého hľadiska. Konsenzus pripisuje racionalitu všetkým ľuďom, ale spôsoby, akými sa uplatňuje, môžu byť rôzne“ (Slavkovský 2013, 25).

Práve rôznorodosť uplatňovania racionality môže predstavovať a často predstavuje problém. Napríklad principiálny, racionálne vyargumentovaný morálny postoj nám „prikazuje“ usilovať sa zachovať a podporiť život každého narodeného dieťaťa. Neonatológ však vie, vďaka racionalite uplatňovanej v medicíne, že pri určitých diagnózach dieťa nebude mať šancu ani na čiastočne prijateľný život, a jeho prognóza je fatálna, ekonóm nám vyráta náklady na zdravotnú starostlivosť vynaloženú na každý deň života ťažko poškodeného dieťaťa. Podporovať život, či nechať dieťa zomrieť? Ktorá podoba racionality „zvíťazí“ v rozhodovaní pri riešení tejto či podobných situácií?

Slavkovský konštatuje, že pomôcť môže sprehľadnenie, typológia racionality. „Typológia racionality je prístupom, ktorý sa pokúša komplexný jav priblížiť z rôznych uhlov pohľadu. Takým

spôsobom viac vystúpia do popredia spoločné, ale aj rozdielne aspekty a prejavy racionality“ (Slavkovský 2013, 25).

Najčastejšie používaná typológia racionality vychádza z dvoch zložiek, ktoré predstavujú súhrnný pojem racionality. Je to racionalita poznania a racionalita konania. V práci *Historické typy racionality* možno nájsť nasledujúcu charakteristiku: „Racionalita poznania sa chápe ako taká vlastnosť ľudského poznania, vďaka ktorej je toto poznanie predmetne presné (exaktné), logicky jasné, systematicky usporiadané, intersubjektívne komunikovateľné a kontrolovateľné (verifikovateľné, falzifikovateľné a pod.). Racionalita konania je analogická vlastnosť ľudského konania. Racionálne konanie je také, ktoré sa zakladá na aktoch rozumu (praktickom usudzovaní, deliberácii), rešpektujúc isté normatívne pravidlá (epistemologické, psychologické a sociokultúrne), a ktoré smeruje k realizácii cieľov. Racionalita poznania i racionalita konania sa vnútorne diferencujú na racionalitu ako vedomú účelovosť (zameranosť na dosahovanie cieľov) a na racionalitu predmetov (stupeň spracovania, skultúrnenia, poľudštenia predmetu) a i.“ (Černík, Viceník, Višňovský 1997, 18). Autori upozorňujú, že miera jednotlivých zložiek racionality v ľudskom rozhodovaní a konaní môže byť rozličná.

Podobne uvažuje aj Slavkovský, ktorý rozlišuje teoretickú a praktickú racionalitu a charakterizuje ich takto: „Teoretická sa týka našich presvedčení a usudzovania. Jej formálnym základom je logika, pravidlá logiky a osobitne logická konzistentnosť. Jej materiálnym základom sú naše zmysly a na nich postavená schopnosť vnímať a interpretovať (predovšetkým) vonkajšiu skutočnosť. Praktická racionalita sa týka rozhodovania a stratégií pri dosahovaní cieľov od tých najjednoduchších až po riadenie vlastného života z hľadiska jeho celkového zmyslu. Jej formálnym základom je teória rozhodovania a materiálnym ľudská prirodzenosť (z fyzického hľadiska uložená v génoch)“ (Slavkovský 2013, 26).

Inými typmi racionality sú napríklad vedecká racionalita a racionalita zdravého rozumu, funkcionálny typ racionality, analyticko-konštrukčný typ racionality, typy racionalít vzťahujúce sa k rozličným oblastiam a stránkam ľudskej činnosti a mnohé ďalšie možné variácie.

Hoci uvedené možnosti typológie racionality predstavujú pomerne široký priestor pre teoretické diskusie, oveľa problematickejšia je typológia, ktorá berie do úvahy historické a kultúrne aspekty myslenia a konania ľudí. Višňovský píše: „pri historickom prístupe môžeme rozlíšiť prinajmenšom tri historické typy západnej racionality: dva klasické, antický/aristotelovský a moderný/karteziansky, a jeden poklasický – marxovský/hegelovsko-darvinovský“ (Višňovský 2005, 3). Zdôrazňuje, že historický pohľad prezentuje istú civilizačnú podobu, resp. formu racionality, ktorá je charakteristická pre prevládajúci spôsob „ľudského konania, kvalitu života

a základné kultúrne hodnoty, ako aj pre štruktúru ľudského života, individuálneho i spoločenského“ (Višňovský 2005, 3).

Práve historický pohľad umožňuje reflektovať zmeny v postavení a funkcii racionality. Krízu modernej racionality popisujú mnohí autori. Je zrejmé, že moderný typ racionality dominujúci vo vede a kultúre postupne vyčerpal svoje možnosti. Túto situáciu charakterizujú pomerne zrozumiteľne predovšetkým predstavitelia Frankfurtskej školy Max Horkheimer a Theodor W. Adorno. Vo svojich textoch, predovšetkým v práci *Dialektika osvietenectva*, ukazujú postupnú premenu racionality na inštrument, prostredníctvom ktorého možno ovládnuť prírodu, spoločnosť, ale aj vnútorný svet človeka, inštrument, ktorý má totalizujúci charakter. Je to typ racionality, ktorá zdôvodňuje samú seba prostredníctvom efektivity a účinnosti svojich výsledkov, a nie zmysluplnosťou cieľov, ktoré sa usiluje dosiahnuť. Inštrumentálna povaha rozumu sa postupne stala prevažujúcou formou racionality.

Na problémy spojené s obmedzením racionality čisto na schopnosť, ktorá nás vedie k čo najekonomickejšiemu využitiu prostriedkov pre daný účel, upozorňujú mnohí súčasní autori. Jedným z nich je aj Charles Taylor. Prevalu inštrumentálnej racionality charakterizuje ako jeden z neduhov moderny, ktorý nás vedie predovšetkým k efektívite výsledkov našich aktivít, potláča iné podoby racionality, „sploštuje“ naše životy, potláča emocionálnu stránku medziľudských vzťahov. V práci *Etika authenticity* uvádza: „Za ‚instrumentální rozum‘ považujú takový druh racionality, o ktorý se opíráme, vypočítávame-li neekonomičtější využití prostředků pro daný účel. Měřítkem jeho úspěchu je maximální užitečnost, t. j. nejvýhodnější výstupní ukazovatel“ (Taylor 2001, 12).

Zmysluplnosť používania inštrumentálnej racionality nemožno spochybníť, problematickou sa stáva vtedy, ak potlačí všetky iné kritériá, prostredníctvom ktorých usmerňujeme naše správanie, hodnotíme vlastnú činnosť aj činnosť iných ľudí. Na tento aspekt upozorňuje aj Michael Hauser v texte *Univerzita ve věku instrumentální racionality*, kde píše: „Instrumentální racionalita není pouze racionalita jako instrument, nástroj sloužící určitému účelu, který stanovila racionalita jiného druhu (komunikativní nebo etická, posuzující ‚dobro‘ každé věci). Není to nějaká dodatečná racionalita, kterou využíváme podle potřeby, nýbrž racionalita samotná. Instrumentální racionalita je ta, která udává parametry myšlení a zdůvodňování a každá jiná racionalita se vůči ní musí vymezovat a ospravedlňovat“ (Hauser 2015, 248).

Ak skutočne pripustíme, že meradlom úspešných výsledkov každého nášho konania je efektivita a užitočnosť, potom sa aj v morálnom hodnotení možno stotožniť s utilitaristickým kalkulom, resp. jeho modernejšími podobami. To, čo je za určitých okolností akceptovateľné

napríklad v ekonomickej oblasti, hoci v obmedzenom rozsahu, v oblastiach, ktoré sa bezprostredne dotýkajú ľudského života, to akceptovateľné nie je a situácia je tu omnoho zložitejšia.

Problém hodnotenia

Akékoľvek hodnotenie sa odvíja od toho, čo považujeme za hodnotné. Hodnotový svet vytvárame predovšetkým vzťahmi ku skutočnostiam, ktoré viac či menej naplňujú naše potreby. „Život človeka a celá jeho ľudská činnosť je tvorbou hodnôt a zároveň aj ich ochranou, či úsilím o ich udržanie a rozvíjanie. Práve hodnotou sa zvyčajne nazýva všetko, čo je predmetom našich potrieb, presnejšie – hodnota je odvodená zo vzťahu medzi našou potrebou a tým, čo ju uspokojuje. Dobrá kniha teda pre človeka nemusí byť hodnotou, ale stáva sa ňou vo vzťahu k potrebe sebazvedelávania. Hodnotou je iba pre človeka, čo pociťuje takúto potrebu. Skutočne dobrá kniha je nielen prostriedkom na uspokojovanie potrieb, ale aj činiteľom ich formovania. Po jej prečítaní sa mení nielen príslušná potreba, ale aj človek. A tak sa zvláštnym mechanizmom utvárajú nové hodnoty a zároveň pretvárajú potreby. Preto majú hodnoty rovnako ako potreby zložitú hierarchickú štruktúru, ktorá sa mení v čase“ (Gál, Alan 1987, 67). Týmto citátom sa neusilujem otvoriť polemiku o relatívnosti či absolútnosti hodnôt, ale chcem upozorniť na fakt, že ľudia vytvárajú určité hierarchické štruktúry, ktoré sa prejavujú v ich hodnotových a hodnotiacich postojoch.

Morálne hodnotenie je vlastne pripisovanie hodnoty, významu nejakému konaniu, jeho výsledku či sociálnemu javu. Kritériom môžu byť rôzne hodnoty vznikajúce v priestore polarity dobra a zla. V situácii, keď preferujeme jedno určité kritérium ako konkrétny raster, prostredníctvom ktorého utvárame svoj hodnotový postoj, eliminujeme iné možnosti hodnotových prístupov ku skutočnosti. Pri prevahe inštrumentálnej racionality sa často stáva, že ako žiaduce a dobré chápeme iba to, čo spĺňa požiadavku efektivity, a ignorujeme či odsúdime také konanie, ktoré tieto požiadavky nespĺňa. Jestvujú však aj iné hodnoty, ktoré možno a treba použiť pri tvorbe hodnotiacich postojov a pri samotnom hodnotení. Existencia hodnôt poukazuje na potrebu vzťahovať sa určitým spôsobom k svetu, ale zároveň fakt ich premenlivosti poukazuje na ich historickú, kultúrnu či sociálnu podmienenosť.

Legitimita rozličných hodnotových preferencií sa často interpretuje ako jeden z charakteristických prvkov pre súčasnú spoločnosť. „Legitimita inakosti“ však ľudí často zneisťuje a otvára priestor pre preferovanie kritérií morálneho hodnotenia viažucich sa k inštrumentálnej racionalite. Merateľnosť efektivity konania, jasne identifikovateľný a uchopiteľný výsledok poskytuje istotu. Tá však môže byť niekedy problematická.

Prevažujúca podoba inštrumentálnej racionality akcentuje dosahovanie parciálnych cieľov, ich samotný význam v celku života zostáva sekundárny, hodnotové postoje sa menia. Ako príklad možno uviesť oblasť akademického vzdelávania a súčasnú reflexiu hodnoty vzdelania. Už spomínaný Michael Hauser v štúdiu *Univerzita ve věku instrumentální racionality* popisuje túto situáciu v akademickom prostredí ako rozpad či rozklad ideálu vzdelanosti. Prvú premenu ideálu vzdelanosti interpretuje ako polovzdelanosť, ako posun od humanistického ideálu vzdelanosti ako schopnosti porozumieť svetu k situácii, kedy vzdelanosť nie je hodnotou sama osebe, ale prostriedkom k spoločenskému postaveniu či úspechu. Postupne sa aj tento ideál polovzdelanosti stráca a víťazí princíp konkurencie a trhu. Hauser sa tu odvoláva na Liessmanna a konštatuje: „Rozdíl mezi společnostmi polovzdělanosti a společnostmi nevzdělanosti spočívá v tom, že v té první ještě vládla určitá představa o tom, co je vzdělanost, kdežto v té druhé taková představa mizí. Zmizení ideálu vzdělanosti doprovází jistá ironie. Právě společnost bez tohoto ideálu se označuje jako společnost vědění“ (Hauser 2015, 247). Odkazujúc na Adornovu teóriu polovzdelanosti konštatuje, že na univerzitách sa začalo zamieňať vzdelanie za poskytovanie informácií, ktoré sú dostačujúce pre riešenie parciálnych problémov. Vzdelanosť stráca postavenie hodnoty, ľudia rezignujú na záväzné duchovné tradície a klasické vzdelanie. Strata schopnosti porozumieť a hľadať zmysel procesov, v ktorých žijeme, z nás robí flexibilnú a poddajnú pracovnú silu potrebnú pre efektívne výkony.

Hodnotiace postoje nám dávajú možnosť orientovať sa vo svete, v ktorom žijeme. Zredukované hodnotové kritériá, morálny relativizmus a subjektivismus ako postoje, ktoré odmietajú akýkoľvek nárok na objektívnu platnosť hodnôt, pôsobia deštruktívne nielen v rovine sociálnych vzťahov, ale aj v rovine individuálneho vedomia. Tieto fakty si uvedomujú mnohí autori venujúci sa problematike hodnôt. Charles Taylor v už uvedenej práci *Etika authenticity* zdôrazňuje fakt, že človek sa pohybuje vo svete hodnôt, ktoré mu dávajú možnosť vytvoriť si svoje vlastné, autonómne postoje k svetu. „Věci získávají na významu na pozadí srozumitelnosti. Nazvěme toto pozadí horizontem. Z toho vyplývá, že jednou z věcí, které nemůžeme dopustit, jestliže chceme dospět ke smysluplnému sebeurčení, je potlačit či popřít horizonty, které jsou pro nás pramenem smyslu věcí“ (Taylor 2001, 40). V snahe pochopiť funkčnosť hodnotového vzťahu k svetu Taylor vytvoril teóriu silného hodnotenia. Z. Palovičová v štúdiu *K povahe silného hodnotenia* k Taylorovej koncepcii poznamenáva: „Zmysel pojmu silného hodnotenia spočíva v jeho schopnosti zvýrazniť všetko prestupujúci charakter hodnôt a hodnotení v realite života. Znamená to, že veci, ktoré vnímame, nie sú indiferentné, ale majú pre nás význam či zmysel tým, že sa vzťahujú na naše túžby, ciele či aspirácie, ktoré riadia naše činy a ako také sa nám zdajú zmysluplné a dôležité. Tiež v oblasti medziľudských vzťahov, ako i v ostatných sférach života ustavične vynášame hodnotiace súdy.

Hodnoty a hodnotenie sú preto nevyhnutnou súčasťou nášho života. Ich existencia implikuje na jednej strane obecnú platnosť, na druhej strane poukazuje na ich sociálnu a historickú relatívnosť“ (Palovičová 2010, 564).

Prostredníctvom pojmu silného hodnotenia Taylor akcentuje schopnosť človeka zvažovať vlastné túžby, rozoznávať rozdiel medzi hodnotnejším a cennejším a tým, čo je menej hodnotné, reflektovať kvalitatívne diferencie. Píše: „Silné hodnotenia zahŕňajú významy vzťahujúce sa na subjekt, pretože zahŕňajú diferencovanie: Naše motivácie sú vyššie či nižšie, vnútorne dobré či zlé. Tým sú tieto hodnotenia reflexívne a objasňujú významy týkajúce sa toho, aký život chce človek žiť a kým chce byť“ (citované podľa Palovičová 2010, 566). Pri slabom hodnotení zvažujeme podľa Taylora iba mieru uspokojenia našich túžob.

Človek je schopný vytvárať si svoj vlastný zmysel života iba v prostredí, kde vníma určitý hodnotový horizont obsahujúci nielen morálne hodnoty, ale aj hodnoty, ktoré sa viažu na prírodu, spoločnosť, kultúru a pod. Silné hodnotenie zahŕňa podľa Taylora tri sféry úsudkov. Prvá sa vzťahuje k morálke. To je sféra, kde berieme do úvahy rešpekt k iným a naše povinnosti voči nim. Druhá sféra sa týka úsilia dať zmysel vlastnému životu. Palovičová dodáva, odkazujúc na Taylora, že „že existuje množstvo predstáv tak na úrovni jednotlivcov, ako aj na úrovni kultúr o tom, čo je obsahom dobrého života, ale vedomie kontrastu medzi zmysluplným životom a životom, ktorý stratil zmysel, pomáha človeku identifikovať, čo preňho ako jednotlivca znamená zmysluplný život, čo má v živote hodnotu“ (Palovičová 2010, 567). Tretia sféra potom predstavuje priestor vnímania samých seba ako dôstojných bytostí.

Je zrejmé, že naše hodnotové postoje nie sú identické. Každý z nás si vytvára svoj vlastný, autentický postoj k životu a svetu, avšak tieto postoje sa utvárajú v určitom hodnotovom prostredí, ktoré nás ovplyvňuje a dáva nám možnosť porozumieť sebe samým aj svetu okolo nás a rešpektovať aj také hodnotové postoje, ktoré sa od našich vlastných líšia.

Problém diferencovaného hodnotenia jedného konkrétneho javu možno ilustrovať na príklade z oblasti bioetickej problematiky. V súčasnosti sa zvyšuje počet mladých párov, ktoré majú problém priviesť na svet vlastné zdravé dieťa. Oblasť reprodukčnej medicíny sa stáva čoraz dôležitejšou. Napriek skutočnosti, že jedna z metód, umelé oplodnenie „in vitro“, je ekonomicky pomerne náročná a nie vždy úspešná, často predstavuje pre potenciálnych rodičov jedinou možnosť, ako si zabezpečiť vlastné potomstvo. To, čo niektorí ľudia považujú za dobro, iní hodnotia negatívne ako zásah do ľudskej prirodzenosti. Bez ohľadu na konzervatívne kresťanské názorové postoje, pre ktoré je zásah do reprodukčných procesov neakceptovateľný, aj v hodnotových liberálnych názoroch možno identifikovať nielen nadšenie z možností súčasnej medicíny, ale aj

pochybnosti o sociálnej či ekonomickej prístupnosti podobných metód, obavy z problematických otázok viažucich sa na identitu dieťaťa, obavy z experimentálnych prístupov v prípadoch, kedy sa umelé oplodnenie nedarí a z kandidátov na rodičovstvo sa stávajú „pokusní králici“, obavy zo straty dôstojnosti a pod.

Fakt, že máme problém vytvoriť jednotné konsenzuálne hodnotenie podobných situácií, však nevyplýva o tom, že ľudia stratili schopnosť rozlíšiť dobro a zlo, ale o tom, že veciam, ktoré vnímame ako hodnoty, pripisujeme rôznu stupeň dôležitosti.

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-14-0510. [Veda, spoločnosť, hodnoty. Filozofická analýza ich vzájomných väzieb a interakcií.]

Literatúra

ADORNO, W. T., HORKHEIMER, M (2009): *Dialektika osvícenství*. Praha: Oikoymenh.

ČERNÍK, V., VICENÍK, J., VIŠŇOVSKÝ, E. (1997): *Historické typy racionality*. Bratislava: Iris.

GÁL, F., ALAN, J. (1987): *Spoločnosť vo svetle sociológie*. Bratislava: Smena.

HAUSER, M. (2015): Univerzita ve věku instrumentální racionality. In: Chotaš, J., Prázný, A., Hejduk, T. (eds.): *Moderní univerzita. Ideál a realita*. Praha: Filosofia, 245-263.

PALOVIČOVÁ, Z. (2010): K povahe silného hodnotenia. *Filozofia*, 65 (6), 564-573.

SLAVKOVSKÝ, R. A. (2013): *Racionalita a ľudská kognícia*. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave.

TAYLOR, Ch. (2001): *Etika authenticity*. Praha: Filosofia.

VIŠŇOVSKÝ, E. (2005): Racionalita ako normativita. *Filozofia*, 60 (1), 1-7.